

Firenze murdekeelest itaalia kirjakeeleks: itaalia kirjakeele arengutähiseid

Vittoriano Renò

Tallinna ülikooli keelekeskuse lektor

Itaalia on vahest ainuke riik Euroopas, kus koolides tegelikult foneetikat ei õpetata, sest itaalia keele hääldus on piirkonniti või isegi linnade lõikes väga erinev. Seega on raske kehtestada ühtset hääldusmudelit, mida järgida või millest juhinduda, ning koolis on valdavalt kasutusel ikkagi kohalik hääldus.

Tuleb täpsustada, et häälduslikud erinevused seonduvad peamiselt kahe vokaali (*e* ja *o*) ning kahe konsonandiga (*s* ja *z*). Itaalia keel on foneetiliselt arusaadav kõikidele itaalia keele kõnelejatele ning häälduslik mitmekesisus kujutab endast itaallastele pigem emakeele tõelist rikkust kui probleemi, eriti siis, kui tekib küsimus, millist hääldust peaks välismaalastele õpetama.

Murdest kirjakeeleks

Tänapäeva itaalia keele foneetika problemaatika mõistmiseks tuleb pöörduda itaalia kirjakeele algusaegadesse XIV sajandil. Itaalia keele edasine levik ja kujunemine on eelkõige vaba ja spontaanse keelekasutuse areng, mitte aga ülaltpoolt, s.t riigi või monarhi kehtestatu omaksvõtmine.

Itaalia keel kujutas endast algselt piirkondlikku murret, mis õnnestus esmalt kehtestada kirjakeelena ning pärast Itaalia ühendamist 17. märtsil 1861 ka rahvuskeelena. Itaalia keele aluseks on XIV sajandi kirjanduses kasutatud Firenze murre, milles on kirjutatud Dante Alighieri „Jumalik komöödia”, Giovanni Boccaccio „Decameron” ja Francesco Petrarca „Laulude raamat”. Lisaks avaldasid Firenze murdel põhinevale kirjakeelele mõju ladina laensõnad ja XIII sajandi tuntud Sitsiilia poet Giacomo da Lentini, kellele Dante on „Jumalikus komöödias” (XXIV laul, Purgatoorium, 56) omistanud Scuola Siciliana (Sitsiilia koolkonna) juhi rolli. Juba XIV sajandi lõpus eristus Firenzes kasutatud kõnekeel eespool mainitud keelekujust. Seejärel

ühtlustasid kirjakeelt mittefirenzelistest õpetlased Venezia kirjanikust Pietro Bembo alates ning uuendatud keelevariant muutus kogu Itaalias üldkasutatavaks XVI sajandi teisest poolest.

Kui püüda määratleda itaalia keele täpset sünniaega, peaks selleks olema aasta 1525, mil Pietro Bembo kirjutas „Vulgaarkeele proosa”, kus itaalia kirjakeele alusena esitati XIV sajandi kirjanduses kasutatud Firenze murre. Bembo valik põhineb Dante, Petrarca ja Boccaccio loomingul: kiiresti klassikaks muutunud teosed avaldasid teistele kirjani-kele muljet nii kõnealusel ajajärgul kui ka järgnevatel sajanditel ja seda nii keelekasutuse kui ka oma kirjandusliku ilu ja rikkuse poolest.

XVI sajandil ei olnud killustatud Itaalias mitte ühtki riiki, kohust ega ametivõimu, mis võinuks kehtestada ühtse keele kogu Apenniini poolsaarel: Itaalia oli jagunenud väikesteks iseseisvateks riikideks, kus räägiti – ja räägitakse tänapäevani – erinevaid murdeid. Pietro Bembo ei olnud seega keelelist mudelit, millest kirjakeele loomisel juhinduda. Nii valiski Bembo kakssada aastat varem kirjanduses kasutatud keele, kuna see sobis täpselt tema määratletud eesmärkidega, mis ei seostunud mitte kõnekeele, vaid pigem kirjakeelega. Bembo ise kõneles õigupoolest Venezia murret ja oskas väga hästi ka ladina keelt, mistõttu polnud tal itaalia keele oskust vaja mitte niivõrd suhtlemiseks kui kirjutamiseks.

Itaalia keelt võib pidada „veidraks” keeleks: kui Euroopa keeled on tekkinud lihtrahva või valitseva klassi mingist suulisest keelevariandist või ametivõimude järgitud kultuuri keelest, on itaalia keel sündinud kaks sajandit varem kirjanduses kasutatud keelest. Teisisõnu, kui teised keeled on sündinud „elavast” keelekasutusest, on itaalia keel – nagu ütleb kirjanik Alessandro Manzoni – sündinud „surnud keelest”.

Itaalia keel on seega arenenud sajandeid kui kirjanduses kasutatav kirjakeel ja mitte kui kõnekeel. Itaalia keel on „laua taga kokku pandud”, kirjanike loomingulistest nõudmistest lähtuvalt proosas ja luules kasutusele tulnud töödeldud ning täiendatud keel. Arvatavasti tulenebki itaalia keele kuulus musikaalsus just eelmainitust.

Itaalia keele seitsme sajandi pikkuse kujunemise ajal kõneldi igas Itaalia linnas ja piirkonnas kohalikku murret, samal ajal kui hariduses, kirikus ja ülikoolis oli kasutusel ladina keel. Lihtrahva kõneldud vulgaarladina keelest pärinevad kõnekeelsed väljendid on Itaalias kasutusel ka tänapäeval. Vulgaarladina väljendeid ei võetud üle mitte üksnes Itaalias, vaid ka mujal Euroopas, mistõttu need murded on kõige lähemal romaani keelte foneetikale ja struktuurile.

Itaalia keel on eksisteerinud kirjakeelena pikka aega, selle sõnavara ja süntaks on üpris sarnased XIV sajandil kasutatuga: tänapäeva itaalia keel langeb muide umbes 80–90% ulatuses kokku Dante Alighieri omaga – Dante saaks ka tänapäeva itaalia ühiskonnas keelega hakkama suuremate probleemideta. Loomulikult oleksid talle tundmatud mõisted *telefon, televiisor, raadio* ja paljud teised sõnad, aga ta suudaks aru saada ning vestelda paljudest muudest asjadest. Eelmainitu teeb itaalia keelest teiste keelte hulgas ainulaadse keele, kuna on võimalik avada seitsesada aastat tagasi kirjutatud itaaliakeelne raamat ning saada peaaegu kõigest aru ilma sõnaraamatu abita. Sama pole võimalik, kui tahame näiteks lugeda inglise keeles Geoffrey Chauceri (1343–1400) „Canterbury lugusid”, hispaania keeles „Laulu minu Cidist” (tundmatu autor, koostatud umbes 1200. aastal), prantsuse keeles „Percevali romaani” või „Graali lugu” (Chrétien de Troyes, umbes 1200. a) ja nii edasi.

Itaalia kuningriigi väljakuulutamisel 1861. aastal moodustas itaalia keele kõnelejate arv itaalia ajaloolase Carlo Maria Cipolla uuringute järgi vähem kui 15%, kuna rahvas kasutas enamasti kohalikke murdeid. Itaalia keele igapäevane kasutus polnud rahva hulgas väga piiratud mitte üksnes XIX sajandi lõpuni, vaid koguni I maailmasõja lõpuni. Tollase Itaalia armee koosseisu kuulusid tõlgid, kes tõlkisid ohvitseride käsud antud väeosas kasutatud murdesse: muidu võinuks juhtuda, et sõdurid tulistanuksid teist murret kõnelevaid sõdureid, arvates, et seisavad silmitsi vaenlasega.

Itaalia keel 1950. aastatest tänapäevani

Intensiivse italianiseerumise periood algas pärast 1950. aastat. Selle tingis esmalt suurest töökäte vajadusest tingitud massiline ränne lõunast põhja. Töö Põhja-Itaalia tööstusettevõtetes sundis miljoneid erinevaid murdeid kõnelnud itaallasi parandama suhtlemiseks oma itaalia keele oskust. Ka 1954. aastal tööd alustanud Itaalia televisioonist sai vähimagi kahtluseta kõige tõhusam vahend itaalia keele laiaulatuslikumal levitamisel – teatud mõttes on nii praegugi. Tegelikult oli massiline italianiseerumine alanud mõned aastakümned varem esmalt raadio kaudu, seda eelkõige fa ismi perioodil, aga ka ajavahemikus 1950. aastast 1960. aastani, perioodil, mida tuntakse kui Itaalia majandusime aega ja mis tõi peaaegu kõikidesse Itaalia kodudesse televiisori.

Seoses itaalia kõnekeele leviku fenomeniga seisame uue probleemi ees, mida ei esinenud eelnevatel sajanditel, kuna siis oli itaalia

keel, nagu juba eelnevalt mainitud, kirja- ja mitte kõnekeel. Probleem seisneb selles, millist itaalia keele hääldust kasutada, kuna iga itaallane räägib piirkondlikust hääldusest mõjutatud kohalikku murret. Näiteks lahtist ò-d sõnas *ròcca* ja lahtist è-d sõnas *bèllo*, mida püütakse kehtestada n-ö standardses itaalia keeles, hääldatakse väga sageli kui ó-d sõnas *dólce* ja é-d sõnas *spaghétti* (need on vaid mõned lihtsamad näited). Toscana-pärase häälduse kohaldamise kavatsus on loogiline, kuna itaalia keel ise kujutab endast Firenze murret, aga – nagu eespool mainitud – hakkas Firenze ja selle ümbruses kõneldud keel juba XV sajandil kaugenema Dante, Petrarca ja Boccaccio keelest. Tänapäeva Firenze hääldus on itaalia keeles kindlasti erinev sellest, mida kasutati XIV sajandil, mistõttu seda ei ole kindlasti võimalik kasutada kehtiva foneetilise eeskujuna. Itaalia kõnekeele seoses hakati probleemi tajuma juba XVIII sajandil hoolimata sellest, et itaalia keele kasutus piirdus kirjandusega. XVII sajandi tuntud itaalia näitekirjanik Andrea Perrucci väljendas 1699. aastal traktaadis „Planeeritud ja spontaanselt esitluskunstist” selgelt kahtlust võimaluse suhtes luua itaalia keeles ühtne loomulik mudel, mis kehtiks kõikjal ja kõikidele. Perrucci oli sündinud Palermos, elanud Napolis, rännanud ringi kogu Itaalias ning oma kogemustest lähtuvalt oli tal kujunenud väga kindel veendumus itaalia ühtse kõnekeele olematuses.

Teisest küljest edastab televisioon iga päev Itaalias saateid ka murdekeeles. Loomulikult edastavad riiklikke uudiseid reporterid, kelle häälduses ei esine üldiselt piirkondlikke mõjusid. Paljud näitlejad ja telesinejad käivad sageli häälduskursustel, mille eesmärgiks on „puhastada” nende itaalia keel piirkondlikule päritolule viitavast hääldusest. Sellele vaatamata kohtab RAI (üks Itaalia suurematest telejaamadest) kanalitel paljusid poliitikutest, näitlejatest ja teisi kuulsustest telesinejaid, kelle kõneldavas itaalia keeles esineb mitmesuguseid piirkondlikke mõjusid.

Itaalia filmikunst sisaldab niivõrd palju itaalia keele piirkondlikke murdeid, et seda võiks kergesti pidada itaalia kõnekeele lingvistilise mitmekesisuse olulisemaks proovikiviks. Piisab, kui mõelda 1958. aastal parima võõrkeelse filmi Oscari võitnud Mario Monicelli filmile „I soliti ignoti” („Tavalised anonüümikud”) – filmile, mis on keelelt erakordselt rikas ja kus on osatud esitada kõnekeele terviklikkus kõikide oma murdeisearasustega.

Tänapäeval on kõik teadjad inimesed alati nentima, et itaalia kirjakeel kujutab endast XIV sajandi Firenze murret, mis on meieni

jõudnud murdele sajandite jooksul osaks langenud muudatuste – paraku siiski mitte liiga põhjalike – ja kogu Itaalia kirjanike mõju tagajärjel. Ent üldine suhtumine kõnekeelde on endiselt erinev ja palju vähem üksmeelne. Seepärast on tagasipöördumine Toscana-Firenze murdemudeli juurde kulgenud vahelduva eduga. Eriti käesoleval sajandil on murrete kasutamise tunduva vähenemise tõttu eelmainitud mudel alternatiivsete puudumise tõttu minetanud oma peaaegu kohustusliku iseloomu. Seda ka isikute hulgas, kes nimetavad end pühendunud toscanistideks.

Standardne itaalia keel, millele paljud lingvistid viitavad, on siiski pigem kattevari, mida igapäevselt oma isiklikes huvides kasutab. Muide, isegi uurimustes, kus oleks vajalik defineerida standardkeele mõiste (nt Canepari „L'intonazione. Linguistica e paralinguistica” (Napoli, Liguori, 1985) ja Bertinetto „Strutture prosodiche dell'italiano” (Firenze, Accademia della Crusca, 1981) itaalia keele prosoodiat käsitlevates köidetes), tekib põhjendatud kahtlus, et standardi all mõistetakse mõne Põhja-Itaalia linna haritlaskonna hääldust. Teatavaid kahtlusi tekib ka siis, kui väitluses tuginetakse objektiivsetele põhjustele, nagu asjaolu, et kirjaoskamatus kõrge tasemega kaasneb itaalia keele rääkimise väiksem levik ning selle asemel kasutatakse kohalikku murret. Skeptikud, nagu sotsiolingvist ja dialektoloog Gaetano Berruto, kalduvad standardkeelt pidama üksnes vahendiks, mille abil analüüsida itaalia lingvistika keerulist olukorda.

Millist hääldust peaksid välismaalased õppima?

Itaalia keeles on vähe foneetikareegleid, mis oleksid kerged, täpsed ja kohustuslikud. Kui mainitud reeglid omandatud, on täiesti võimalik itaalia keelest aru saada ja teha see endale arusaadavaks, nagu teevad itaallased. Sõna korrektne hääldamine, kus esineb kinnine või lahtine *o* ja *e* või helitu ning heliline *s* ja *z*, on probleem, millega seisavad üldiselt silmitsi leksikoloogid ja keeleteadlased.

Kuna itaallastel on järgimiseks üksainus standardkeele mudel ja, eelkõige, kuna nad seda ainukest mudelit kasutavad, peaksid välismaalased sama eeskuju järgima. Seni sellega probleemi ei ole.

Itaalia keelest tõlkinud Hille Laido